

Owganystan türkleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 января, 2025

Owganystan türkleri OWGANYSTAN TÜRKLERİ

Owganystanda puştunlardan we täjiklerden soňky üçünji iň köp etniki topar türklerdir.

Owganystanyň türkleriň ýasaýan demirgazyk sebiti «Owgan Türküstany» diýibem tanalýar. Bu sebit hernäçe Owganystanyň çäkleriniň içinde galanam bolsa, Hazar deñizinden Kaşgara, Ural daglaryndan Hindiguş daglaryna çenli aralykda ýaýylyp ýatan beýik Türküstanyň aýrylmaz parçasydyr.

Ýurduň iň gündogaryndaky Wahan koridoryndan iň günbataryndaky taryhy Hyrat şäherine çenli uzaýan Owgan Türküstany Katagan we Türküstan diýen iki topara bölünýär. Adyny özbekleriň katagan taýpasyndan alan Katagan etrabynyn merkezi Gunduz, Türküstanyň merkezi bolsa Şybyrgan şäheridir.

Owganystan b.e.önü I asyrda ýaşan iň gadymy türki boýlarynyň biri ýuejilerden tä 1747-nji ýylда aradan çykan Nedir şa Owşara çenli hemise türkleriň agalygy astynda boldy. Beýleki türki taýpalar bolan akhunlar (abdallar), göktürkler, gazonalyar, seljuklyar, horezmşalar, teýmiridler, şeýbany özbekleri, owşarlar Owganystanda çuňňur yzlary galdyrypdyr. XIX asyryň ahyrynda-da Owganystanda birnäçe özbek hanlary hanlyk sürüpdir.

Owganystanda türkler galapyn demirgazyk etraplarda ýasaýarlar. Munuň bilen birlikde ýurduň günorta etraplarynda-da käbir türk boýlary gabat gelýär. Bularyň köpüsi puştunlar we täjikler bilen garylyp-gatylyp milli özboluşlylyklaryny ýitiripdir. Muňa garamazdan Demirgazyk Owganystanyň ilatyny doly türki halklar tutýar diýip bileris. Bu sebitde türk dilini bilyän

biri düşünişmek meselesinde kynçylyk çekmeýär. Owganystandyň türki halklaryň esasy bölegi özbeklerden we türkmenlerden ybarat. Sebitde gazak, gyryyz we başga-da türki halklar bar.

Owganystandyň türkleriň sany 5 million töweregi diýip çaklanýar. Munuň 2 ýa-da 2,5 millionyny özbekler, 1,5 ýa-da 2 millionyny türkmenler, galan bölegini beýleki türki halklar düzýär.

Owganystanda uruş zerarly soňky 20 ýıldan bări ilat ýazuwy geçirilmändiginden ýokarky görkezijiler has öñki maglumatlar esasynda we ilatyň artyşy-da göz öñüne tutulyp, takmynan berilendir.

Esasan ekerançylyk we söwda işleri bilen meşgullanýan owgan özbekleri köplenç Tehar, Badahsan, Semengan, Şybyrgan, Mazary-Serif, Gunduz, Farýab etraplarynda ýasaýarlar.

Owgan Türküstanynyň Katagan etrabynda ýasaýan özbekler özbek ady bilen tanalsa-da, Şybyrgan we Farhan etraplaryndaky özbeklere bize näbelli sebäpli görä tat diýilýär. Şeýle-de bolsa, tatlar bilej özbekleriň arasynda dil we medeniýet taýdan hiç hili tapawutlylyk ýok. Olaram edil türkmenler, gyzgyzlar, gazaklar ýaly sünni mezhebine uýýarlar.

Owganystanyň iň uly ikinji türki halky bolan türkmenler Owgan Türküstanında, demirgazykdaky Gunduzdan iň günbatardaky Hyrata çenli aralykda ýasaýarlar. Owgan türkmenleriň agramly bölegini ärsary taýpasy tutýar. Eýranyň Türkmensähra welaýatynda ýomutlar, Türkmenistanda bolsa tekeler köp. Ärsarylар türkmenleriň tekelerden soňky iň uly ikinji taýpasy hasaplanýar.

Demirgazyk Owganystanda ärsarylardan başga-da beýleki taýpalaryň kiçeňräk bölekleri bar. Meselem günbatardaky Hyrat şäherinde tekelere we ýomutlara degişli ýüzlerce türkmen maşgalasy ýasaýar. Bu ýerdäki ýomutlar 1927-nji ýylда Owganystana geçip Hyratyň töweregine ýerleşen, türkmenleriň ady rowaýata öwrülen hany Jüneýit hanyň ýakyn garyndaşlarydyr.

XIX asyra çenli göçhä-göçlüklü durmuşda ýaşan türkmenleriň hemmesi diýen ýaly XX asyryň başlarynda oturymly ýasaýyşa geçipdir. Geçmişini ýüreklerde gorky salan atly jigitleri bolan türkmenler 20-nji ýyllarda bolşewiklere garşı aldym-berdimli garaşsyzlyk ursuny alyp barypdyr, muňa garamazdan uzaga çeken ganly söweşlerden soň boýun egmägr mejbur bolupdyr.

Jüneýit han italýanlara garşı garaşsyzlyk ursuny alyp baran

Liwiýanyň halk gahrymany Omar Muhtar ýaly ýurdunyň we halkynyn azatlygy ugrunda uç-gyraksyz Garagum çölünde at kesdirip gezipdir, menşewikleriň we bolşewikleriň gorkuly düysi bolupdyr.

VII asyrdan bări Owgan Türküstanynda ýasap gelen türkmenlerin ep-esli bölegi 1887-nji ýylда owgan-rus serhedeniň çekilmeginden soñ häzirki Türkmenistana geçdi. Yzda galan türkmenler bolsa, oturymly ýasaýysha geçirip, ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanmaga başlady. 20-nji ýyllaryň başynda bolşewikleriň Türküstan ýurtlaryny ýekän-ýekän basyp alanlaryndan soñ Türkmenistandan Owganystana uly türkmen bosguny başlady.

30-nyj ýyllarda Türkmenistanda kommunistleriň durmuşa geçiren zorlukly kollektiwizasiýa wagtynda-da Owganystana ikinji uly bosgun akymy bolup geçdi. Meniň maşgalamam 30-nyj ýyllarda Owganystana ýyllarda Owganystana göçen türkmenlerdendi. Owgan ykdysadyýetinde möhüm orny bolan türkmenler ekerancylyk, maldarçylyk we söwda bilen meşgullanýarlar. Ýurduň iň möhüm eksport harytlarynyň arasynda ýer alan türkmen halylaryny we bagana derileri türkmenler öndürýär. Başarnykly söwdagärler bolan türkmenler, gynansak-da, bu başarnyklaryny syýasat meýdanynda uzak dowam etdirip bilmändirler. Munda owgan hökumetiň türklere garşı alyp baran ekspultasion syýasatynyň täsiri uludyr.

- Beýleki türki kowumlar

Owganystandaky beýleki türki kowumlaryň birem gazaklardyr. Ýurduň demirgazygynda ýasaýan gazaklaryň uly bölegi Russiyadaky graždanlyk ursy we Bolşewik rewolýusiýasy döwründe häzirki Gazagystandan gaçyp Demirgazyk Owganystana ýerleşipdir. Esasanam Mazary-Şerif, Gunduz, Tehar welaýatlaryndaky şäher merkezlerinde özbekler bilen qarym-

gatym bolup ýasaýan gazaklar köplenç söwda-satyk bilen meşgullanýarlar. Owganystanyň gazaklary özbekler bilen bir ýerde (bir raýonlarda) ýaşasalaram assimilleşmändir, gazak dilini we medeniýetini iñňän gowy saklap galypdyr. Owganystanda ýasaýan gazaklaryň 50 müň töweregidigi çaklanýar. Gepleýän dili we medeniýeti gazaklara has ýakyn bolan gyrgyzlar bolsa Owganystanyň, Täjigistanyň we Hytaýyň araçäginiň kesişyän Wahan koridorynda ýasaýarlar. Sanynyň 10 müň töweregidigi çaklanýan bu sebitiň gyrgyzlarynyň 4 müň adamlyk bölegi 1982-nji ýylда öňbaşçylary Rahmankul hanyň ýolbaşçylygynda mal sürileri bilen birlikde Päkistana geçipdir, ol ýerdenem Türkiýäniň Wan etrabyna ýerleşipdir. Deňizden 5 müň metr belentlikdäki dag eteklerinde juda garyp durmuşda ýasaýan gyrgyzlar maldarçylyk bilen meşgullanýarlar. Şähere diýseň seýrek gelip-gidýän gyrgyzlar üç ýurduň serhediniň kesişyän strategik sebiti bolan Wahan koridorynda ýurtdaky etniki toparlardan aýry, diýseň izolirlenen durmuşda ýasaýarlar.

Owganystanda ýasaýan ýene bir türki kowumalaryň birem garagapkardyr. Özbek we türkmen dillerinden tapawutlanýan dilde gürleýän we 1917-nji ýıldaky Bolşewik rewolýusiýasyndan soň Owganystana gelendigi çaklanýan garagapkaryň sany boýunça anyk bir zat aýtmak kyn. Garagapkardan 2 müň töweregi adamyň 50-nji ýyllarda Owgan Türküstanyndan göçüp paýtagt Kabul bilen meşhur Haýbar geçelgesiniň arasyndaky Jelalabat şäherine ýerleşendigi bellidir.

Esedulla OGUZ. Taryhy makalalar